

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ

Збірник наукових праць

Частина 2

№ 9, 2014

Леся Дзюба Дослідження рівнів готовності майбутніх учителів початкових класів до ознайомлення учнів з інформаційно-комунікаційними технологіями	95
Оксана Кисла, Анна Кошель Формування здоров'язбережувальної компетентності у дітей дошкільного віку засобами здоров'язбережувальних технологій	101
Ольга Комар Принципи підготовки майбутніх учителів до застосування інтерактивної технології	107
Вікторія Олійник Формування інформаційно-аналітичних умінь майбутніх інженерів-педагогів за допомогою креативних технологій навчання	117
Людмила Процай Підготовка майбутніх психологів до проектування й створення бази даних засобами OpenOffice. Org Base	123
Віталіна Рейдало Модернізація дидактичних принципів навчання Я. А. Коменського у контексті сучасних технологій навчання у вищій школі	129
Марія Шишкіна, Уляна Когут, Ігор Безвербний Формування фахових компетентностей бакалаврів інформатики у хмаро орієнтованому середовищі педагогічного університету	136

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Олена Король, Олександр Алексєєв Формування інформатичних компетентностей студентів педагогічних спеціальностей	147
Сергій Куценко Психолого-педагогічні умови формування творчого потенціалу майбутнього вчителя хореографії засобами народно-сценічного танцю	154
Олег Лазарєв Сформованість готовності викладачів аграрних виш до формування професійної комунікативної компетентності студентів	161
Світлана Луців Педагогічне спілкування як засіб формування мовної особистості	167
Анатолій Сільвейстр Шляхи удосконалення викладання фізики у майбутніх учителів хімії і біології	173
Світлана Терпелок Стан підготовки майбутніх учителів початкових класів до формування патріотичних цінностей у молодших школярів	182

ВИХОВНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ

Інна Гирип Місце вчителя у процесі формування культури взаємин у дошкільній діяльності	189
Наталія Ревнюк Теоретичні аспекти соціально-виховної діяльності серед студентської молоді	194
Людмила Сиволюк Цілі і методи формування в студентів культури здорового способу життя у виховній позааудиторній діяльності	200
Ірина Стецько Підготовка майбутніх учителів-філологів до виховання альтруїзму як пріоритетна умова розвитку педагогічної науки і практики	206
Анна Стромило Ретроспективний аналіз поняття «ненасильство» у контексті виховання студентів комерційних технікумів	214
Оксана Циганок Фольклорна практика як основа національного виховання та засіб популяризації українознавства серед студентів-філологів	222

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Ірина Бабій Земляцтва як ефективна форма студентських самоврядних організацій в Україні (друга половина XIX століття)	231
Наталія Богданець-Бітоскаленко Теоретико-методологічні засади дослідження персоналії (на прикладі Я. Чепіги)	238
Наталія Генсіцька-Антонюк Гендерна освітня політика держави та її відображення у шкільних підручниках (1991–2012 рр.)	246
Тетяна Коляда Індивідуальна форма роботи позаурочної діяльності в елітних школах Великобританії. Дискурс XIX – поч. XX ст.	252
Юрій Коноваленко Інформаційний чинник як каталізатор висвітлення зарубіжного досвіду підготовки вчителя в перебудовний період 1985–1991 рр.	259
Олена Лігіченко Висвітлення ідей дошкільного виховання в педагогічній пресі 50–80-х рр. XX ст.	272

Наталія Богданець-Білокаленко

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРСОНАЛІЇ (НА ПРИКЛАДІ Я. ЧЕПІГИ)

У статті висвітлено методологію дослідження персоналії, зокреми спадщини Я. Чепіги. Спираючись на праці науковців, тлумачення у словниках, висвітлено поняття методології, основні підходи, принципи, методи, необхідні у розкритті конкретної наукової проблеми. Запропоновані ті методи і принципи, які необхідні для розкриття багатогранної спадщини педагога, здійснення періодизації його наукової діяльності.

Ключові слова: методологія, принципи, підходи, методи, персоналія.

Дослідження наукової проблеми вимагає її вивчення в певній визначеній системі, тобто мати методологічне підґрунтя. Лише спираючись на визначені концептуальні засади, підходи, принципи, методи тощо можна здійснити грамотне, ґрунтовне, виважене, послідовне дослідження. Виконання кожної наукової роботи визначається методологічною культурою дослідника, заснованою на методологічних знаннях. І складається вона з уміння аналізувати власну наукову діяльність, науково обґрунтовувати, критично осмислювати та творчо застосовувати концепції, теорії, методи пізнання. О. Цокур слушно зауважує: «Найбільш важливими є вихідні теоретичні позиції дослідника, тому що від його світогляду, установок, цілей і завдань дослідження залежить спосіб, за допомогою якого він буде одержувати факти, тлумачити їх, робити висновки» [7, с. 17]. Для початку з'ясуємо сутність цих понять.

Термін «методологія» походить від грецьких слів *methodos* – спосіб, метод пізнання і *logos* – вчення про метод або теорія метода, тобто наука про логічну організацію, засоби і методи наукового пізнання. Зародилася наука методологія ще в період античності. Давньогрецькі філософи розглядали методологію як засіб істинного пізнання, логічно вибудовану систему. Методологія як наука почала формуватися в епоху Відродження і викристалізувалася у період Нового часу. Формування її відбувається й нині, оскільки проводяться дослідження, розвивається наука і сучасні напрацювання в методології допомагають у здійсненні наукових пошуків.

Розглянемо і порівняємо визначення методології у словниках та у визначенні вчених. Так, у філософському словнику термін «методологія» тлумачиться як система принципів та способів організації і побудови теоретичної й практичної діяльності, а також вчення про цю систему [13]. Педагогічний словник подає дещо ширше визначення такої дефініції: у

першому варіанті це «сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці»; у другому – вчення про методи пізнання та перетворення дійсності [1, с. 207]. Подібним до визначення у Педагогічному словнику є трактування цього терміна у Тлумачному словнику: вчення про науковий метод пізнання й перетворення світу, його філософська, теоретична основа; сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта пізнання [12, с. 617]. Таке ж визначення подає і Словник іншомовних слів [9, с. 636]. Як бачимо, всі словники пропонують ідентичні визначення методології: система чи сукупність принципів, методів дослідження, що їх застосовують у будь-якій науці.

Висвітливо частково погляди вчених на трактування цього терміна. Так, М. Дмитрієва під методологією розуміє вчення про структуру, логіку організації, принципи побудови, форми, засоби і способи наукового пізнання, що вивчає світоглядну концепцію сучасної науки, її основні вихідні теоретичні положення [10, с. 11]. Під таким кутом зору вона розуміє й методологію педагогіки, визначення якої подаємо трохи далі. Інша сучасна дослідниця І. П'ятницька-Позднякова так трактує методологію: «Вчення про структуру, логіку організації, методи та засоби діяльності в різних галузях науки, її теорії та практики, ...сукупність принципів, засобів, методів та форм наукового пізнання» [8, с. 14]. О. Цокур називає методологію «наукознавством» і розкриває дане поняття, як «вчення про структуру, логіку організації, принципи побудови, форми, засоби і способи наукового пізнання. Вона вивчає світоглядну концепцію сучасної науки, тобто основні вихідні теоретичні положення, що утвердилися в науці, які неодмінно треба знати і філософу, і філологу, і педагогу, і психологу, і математику» [7, с. 17]. Наближенням до цього тлумачення є погляди Т. Степанової. Так, у дисертаційному дослідженні вона визначає методологію як «вчення про метод наукового пізнання, про побудову людської пізнавальної діяльності» [10, с. 10]. Два останні визначення видаються нам вдалимими з-поміж інших, адже вони найбільш точно відбивають сутність цієї дефініції.

Отже, з наведених визначень можна окреслити суть цієї дефініції. Як бачимо, всі вони єдині в баченні методології: це система чи сукупність. Спираючись на подані визначення, виокремлюємо з них найголовніше: методологія – це вчення про структуру, логічну організацію та методи діяльності; це наукове пізнання, яке містить сукупність теоретичних положень про принципи побудови і засоби науково-пізнавальної діяльності. Власне, це система фундаментальних знань про проведення наукового дослідження. Але на сучасному етапі розвитку науки це ще й «специфічна сфера діяльності з виробництва методологічних знань дескриптивного (описового) та нормативного (конструктивно-рекомендаційного) типу» [6, с. 60].

Кожна наукова галузь має свою методологію. Так, зокрема відомі методологія філософії, методологія науки, методологія освіти, методологія педагогіки тощо. Так, на думку А. Хуторського, методологія освіти – це «система принципів, форм, методів і засобів освітньої діяльності, а також вчення (теорія) про цю систему» [10, с. 10].

Тепер проаналізуємо підходи у визначенні педагогічної методології та з'ясуємо її особливості. Заслужують на увагу публікації і праці С. Гончаренка, М. Данілова, М. Дмитрієвої, В. Журавльова, В. Загвязинського, В. Краєвського та інших, що спрямовані на розкриття методології педагогічного, діалектичного дослідження. Розглянемо позиції цих авторів.

Отже, мета дослідження – розкрити методологічні засади у дослідженні персоналії (на прикладі Я. Чепіги).

Виходячи з аналізу праць науковців, зазначимо, що методологія педагогіки вивчає процес та результати дослідження педагогічного спрямування. У цьому випадку саме педагогічне дослідження, за В. Краєвським [5, с. 18], виступає об'єктом аналізу наукової дисципліни – методології педагогічної науки. Інший дослідник В. Загвязинський [4] вважає педагогічну методологію вченням про ключові, вихідні положення, структуру, методи науково-педагогічного дослідження; про педагогічне знання, процес його здобуття, способи практичного використання для вдосконалення системи освіти й виховання. За М. Даніловим та В. Краєвським, педагогічна методологія – це система знань про основи і структуру педагогічної теорії, про підходи, принципи та способи здобуття знань, що відображають педагогічну дійсність; система діяльності з отримання таких знань. Предметом методології педагогіки, на думку В. Краєвського, «виступає співвідношення між педагогічною дійсністю та її відображенням у педагогічній науці» [5, с. 24]. Як бачимо, поряд з широким визначенням методології педагогіки вчений суттєво звужує її предмет.

За М. Дмитрієвою [10, с. 18], методологія педагогіки спирається на діалектику і містить принципові вихідні положення, концепції, що є основою будь-якого педагогічного дослідження, і відповідають об'єктивним тенденціям розвитку сучасної науки загалом.

Слушними є думки С. Гончаренка щодо різних якісних рівнів методології. Так, змістом першого рівня є філософське знання, другого – загальнонаукова методологія, що включає характеристику різних типів наукових досліджень, їх етапи та складові: гіпотеза, об'єкт, предмет, мета і завдання дослідження. Саме на ці рівні, наголошує С. Гончаренко, потрібно спиратися у педагогіці. Виходячи з цього, С. Гончаренко визначає методологію педагогіки як систему «знань про структуру педагогічної теорії, про принципи підходу і способи набуття знань, які відображають педагогічну дійсність, а також це система діяльності з одержання таких знань і обґрунтування програм, логіки, методів і оцінки

якості дослідницької діяльності» [1, с. 449]. Порівнюючи погляди багатьох учених на методологію педагогіки, помічаємо суб'єктивність у розумінні і тлумаченні, проте єдине, на чому сходяться думки – це вихідні положення, що покладено в основу дослідження. Узагальнююче розуміння методології педагогіки подає Т. Степанова [10, с. 12], яка, власне, акумулювала думки вчених, і пропонує таке визначення педагогічної методології, яке збігається і з нашою думкою. Отже, методологія педагогіки охоплює: вчення про структуру і функції педагогічного знання; основні, вихідні положення (теорії, концепції, гіпотези), що мають загальнонаукове підґрунтя (загальнонауковий смисл); вчення про логіку і методи педагогічного дослідження; вчення про способи використання одержаних науково-педагогічних знань для практичного вдосконалення освіти й виховання.

Дослідження з історії педагогіки у сучасному освітньо-науковому просторі мають неабияку вагу. Історико-педагогічні матеріали, на думку багатьох учених сьогодення (Л. Березівської, Л. Ваховського, С. Золотухіної, О. Сухомлинської), викликають глибоку зацікавленість науково-педагогічної громадськості з метою кращого розуміння історичного розвитку ХХІ століття. Академік О. Сухомлинська з-поміж історико-педагогічних досліджень виокремлює творчу біографію педагога. І вводить на означення цього термін «персоналія». Таке тлумачення знаходимо також і в інших науковців (Н. Гупан, Н. Дічек). Так, Н. Гупан поняття «педагогічна персоналія» тлумачить як «окремий предмет історико-педагогічного дослідження, в основі якого представлена творча біографія педагога у взаємозв'язках з конкретними суспільно-політичними умовами його життя та діяльності, зіставлена з розвитком педагогічної думки» [2, с. 39]. На переконання Н. Дічек, дослідження персоналії «є логічною складовою загальноісторичного процесу осмислення минулого» [3, с. 17]. Завдяки науковому обґрунтуванню О. Сухомлинської і Н. Гупана, термін «педагогічна персоналія» активно використовується у дослідженнях багатьох сучасних вчених (О. Дяченко, О. Палійчук, О. Пастушенко, К. Тимошенко та інші). Предметом започаткованої дисертації виступає розгляд життєдіяльності конкретної педагогічної персоналії – Я. Ф. Чепіги.

Для розкриття обраної теми дослідження необхідно дібрати методологічний інструментарій – наукові методи, підходи та принципи. Зазначимо, що методологію історичної науки розглядали Л. Березівська, І. Бех, С. Гончаренко, Н. Гупан, Н. Дічек, М. Євтух, Т. Завгородня, І. Зайченко, С. Золотухіна, В. Краєвський, Н. Ничкало, Н. Побірченко, О. Сухомлинська та ін.

У дослідженні персоналії та її спадщини необхідно спиратися на концептуально важливі загальнонаукові гносеологічні принципи історизму, об'єктивності, поєднання логічного та історичного, системності. Так, принцип історизму покладений в основу вивчення сучасного стану

досліджуваного об'єкта (історико-педагогічний процес кінця ХІХ – початку ХХ ст. та постать Я. Ф. Чепіги.), визначення його розвитку, змін періодів, етапів. *Принцип об'єктивності* сприяє усебічному врахуванню чинників та позитивних і негативних умов, суспільно-педагогічних причин, змісту і результатів діяльності Я. Чепіги. *Принцип поєднання логічного та історичного* забезпечить висвітлення фактів, які відтворюють історичний процес розвитку освіти, школи і навчання в Україні першої третини ХХ століття у поєднанні з творчою діяльністю Я. Чепіги. *Принцип системності* допоможе з'ясувати та вивчити етапи становлення вченого у контексті ідеї національної школи, що було одним з головних аспектів науково-педагогічного спрямування Я. Чепіги.

Розв'язанню завдань, поставлених у дослідженні персоналії, сприятиме комплекс теоретичних підходів та методів історико-педагогічного напрямку, що доповнюють один одного, застосовуються частково чи повністю. Використання у дослідженні хронологічного підходу дає змогу простежити й обґрунтувати послідовність та взаємозв'язок етапів розвитку ідей Я. Чепіги на тлі соціально-історичних та культурно-освітніх процесів в Україні кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. Для визначення основних періодів життя і діяльності головної постаті, його внеску в розбудову школи, освіти і науки використовується *персоналістично-біографічний* підхід. В історії педагогіки біографічний підхід має аргументованість аналізу літературних джерел, епістолярії, спогадів на основі біографії особистості. Саме біографічний підхід з'ясовує неординарні події та факти, за якими можна вивчити закономірності відтворення головної суті творчості особистості, її самотності та історико-соціальної зумовленості самореалізації. Наукова біографія персоналії містить насамперед описання основних етапів життєвого шляху, аналіз часу, в який жила і творила конкретна людина, характеристики оточення, процес розвитку і формування педагогічних, громадянських поглядів. За таким підходом розглянуто взаємодію соціального, духовного та предметного в аспекті життєдіяльності Я. Ф. Чепіги.

Найбільше значення в розгляді педагогічної персоналії має *парадигмальний* підхід, який, на думку О. Сухомлинської, «нині широко декларується і починає потроху використовуватися в дослідженнях. Він дає змогу розглянути логіку розвитку ідей певного педагога з позицій самої науки, її внутрішньої динаміки, з погляду виникнення і трансформації різних ідей, положень, постулатів, вироблених членом або членами окремої науково-педагогічної спільноти, що діяла в певний час і в певному просторі» [11, с. 46]. Згаданий підхід послуговував історіографічному висвітленню ролі феномену особистості Я. Ф. Чепіги та її впливу на національну ідею школи та освіти в цілому; показано парадигми суперечностей національного і русифікаторського спрямування у вихованні дитини.

На думку О. Сухомлинської, дослідження буде недостатнім без використання *синергетичного* до пояснень наукових ідей, понять не тільки за парадигматичними нелінійними зв'язками між теоріями, але й за різноманітними нелінійними зв'язками між теоріями, але й за різноманітними нелінійними зв'язками між теоріями самореалізації розглядається як спонтанний процес взаємодії предметне, соціальне і духовне поле особистості.

Окрім підходів, з проблемою історико-педагогічного співвідношення загальні (історико-структурний, порівняльно-зіставний або історико-компаративний) методи дослідження. Зокрема – *аналіз і синтез* дисертації (об'єкт, предмет, мета, завдання) історіографічного аспекту дослідження використано метод, що дає змогу здійснити пошук, структурування педагогічної літератури на початку ХХ століття суспільно-педагогічного напрямку ХХ століття дослідниками його життєдіяльності. *структурний* метод сприяє розробці структури дослідження етапів освітньо-культурної і педагогічної діяльності Я. Ф. Чепіги. *генетичний* метод застосовується для виявлення національних зв'язків та їх впливу на формування ідей Я. Ф. Чепіги; для наукового обґрунтування науково-педагогічної діяльності вч. дослідження періоду. З метою порівняння поглядів просвітителів з поглядами Я. Ф. Чепіги як відбиття був, використовується *порівняльно-зіставний* метод пошукового методу та історико-генетичного історіографічного аспекту феномену особистості вч. його спадщини в ретроспекції у науковій сучасності, аналіз якої спонукав до синтезу, систематизації фактів і матеріалів доробку Я. Ф. Чепіги з практичного втілення. Загальні вимоги дослідження методу *моделювання*, за допомогою якого буде сформульована практична модель застосування творчої спадщини Я. Ф. Чепіги та вихованні в сучасній системі освіти України.

Кожний видатний діяч неминує перебувати в історичному зв'язку, в контексті певних вимог економічними науковими, культурно-просвітницькими чи так змушений був підпорядковуватися вимогам суспільства, загальним вимогам науки, соціально-економічного політичного середовища.

Одним із методологічних аспектів дослідження взаємозв'язку національного і загальнолюдського світоглядну парадигму особистості, зміст її діяльності політично-економічних та соціально-культурних

спектрі дослідження постає проблема аналізу педагогічної спадщини Я. Ф. Чепіги як зразка культурно-просвітницької діяльності та становлення національної школи.

На основі конструктивно-генетичного методу дослідження можна прослідкувати процес пошуку педагогом Я. Чепігою новітніх способів актуалізації всього найкращого у психолого-педагогічній науці тих часів. Зазначимо стосовно нашої персоналії і окресленого часового проміжку, що у 20–30-х рр. ХХ ст. в освіті з'явився новий педагогічний напрям – педологія. Це ґрунтовне об'єднання знань про дитину, її вікових особливостей з раннього дитинства до пристосування її в соціальному середовищі. Я. Ф. Чепіга надавав надзвичайно важливого значення розвитку педології – науки про дитину. За його ініціативою відкривається Педологічний інститут, який він і очолював. Я. Чепіга вважав, що за педологією – майбутнє національної школи в Україні. Стрижнем педологічних підходів до виховання дитини було поставлено інтереси особистості дитини. Натомість школа була ще далекою від розуміння понять педології, сутності нової науки.

Конструктивно-генетичний метод дослідження спонукає нас до розкриття поступового сходження Я. Чепіги до цілісної завершеності пошуків у загальній освітньо-виховній системі протягом періодів становлення його особистісних поглядів у педагогічній науці. Можемо стверджувати, що вся діалектика цілей і завдань педагога-вченого Я. Чепіги зумовлена переважно специфікою української ментальності. Виховні засади вченого ґрунтувалися на принципах народності, демократизму, природовідповідності дитини. Головною тезою було: на основі фізичної та духовної гармонії зберегти природну сутність людини.

Дослідження педагогічних, культурно-освітніх та психолого-етичних джерел спонукали до визначення основних напрямів науково-просвітницької діяльності Я. Чепіги в педагогічному полі кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Провідними методами було обрано класифікацію та систематизацію науково-педагогічних видань та архівних джерел. Це допоможе нам представити більш повно педагогічні погляди та наукову діяльність Я. Чепіги в єдності та цілісності, в конкретній спрямованості та практичному призначенні в контексті провідних ідей педагогів-просвітників епохи, в яку жив і творив учений.

Без наукового аналізу і творчого використання педагогічної спадщини Я. Ф. Чепіги та інших гуманістів-педагогів, учених минулого неможливе успішне розв'язання нинішніх освітньо-педагогічних проблем. Переконаємося, в результаті цього дослідження, що в науці переважають історико-педагогічні дослідження з проблематики історії української школи, історіографії персоналій педагогів, учених, які обстоювали ідеї національного навчання та виховання. До них, безумовно, належить

видатний український учений-педагог Я. Ф. Чепіга, творчість якого потребує глибокого вивчення.

Підсумовуючи вище сказане, узагальнюємо положення про те, що методологія дослідження обраної теми побудована на визначенні теоретичного та практичного значення педагогічної спадщини Я. Ф. Чепіги. А також методологія прогнозує вивчення умов практичного використання науково-педагогічних ідей та концептуальних поглядів ученого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
2. Гупан Н. М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні / Н. М. Гупан. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова, 2000. – 222 с.
3. Дічек Н. Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки / Н. Дічек // Шлях освіти. – № 4. – 2001. – С 15–19.
4. Загвязинский В. И. Методология и методика дидактического исследования / В. И. Загвязинский. – М., 1982. – 124 с.
5. Краєвський В. В. Методологія наукового дослідження : посібн. для студентів та аспірантів гуманітарних університетів гуманітарних університетів / В. В. Краєвський. – СПб. : СПб. ГУП, 2001. – 144 с.
6. Основи наукових досліджень : навч. підручник / [В. І. Саюк, О. Л. Ануфрієва, Н. Ю. Волянок та ін.] ; за ред. В. І. Саюк, Є. Р. Чернишової. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 144 с.
7. Педагогіка вищої школи : навч. посібник / за ред. Курлянд З. Н. ; авт. кол.: [І. О. Бартенева, І. М. Богданова, І. В. Бужина та ін.]. – О. : ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2002. – 344 с.
8. П'ятницька-Позднякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі : навч. посібник / І. С. П'ятницька-Позднякова. – К., 2003. – 116 с.
9. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. Пустовіт, О. Скопненко, Г. Сюта, Т. Цимбалюк ; за ред. Любові Пустовіт. – К. : Видавництво «Довіра», 2000. – 1018 с.
10. Степанова Т. М. Трансформації змісту передшкільної освіти в історії розвитку вітчизняної дошкільної педагогіки (кінець ХІХ – ХХ століття) : монографія / Т. М. Степанова. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2011. – 424 с.
11. Сухомлинська О. В. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі / О. В. Сухомлинська // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К. : А.П.Н., 2003. – 67 с.
12. Тлумачний словник української мови : в 4 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. – К. : АКОНІТ, 2001. – Т. 2. – 539 с.
13. Философский энциклопедический словарь / ред. сост. Е. Ф. Губский и др. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 576 с.